

VI

Прийшов цвітень... наступили екзамени. Стояв чудовий час! Сонце дивилось з синьої гори на зелені київські сади і гори і наче любовалось, як на золотих банях і хрестах київських церков вилискується його проміння, як нерухомо стоїть синьою скляною дорогою старий Дніпро... Тихо, сонячно, не душно...

Ближилось к півдню. З університетського рундука не ішов, а біг Горовенко... він вийшов з університета востаннє... він вийшов кандидатом. В голові його росли, стояли гадки про свою будущину, про стару матір. Він підвів очі вгору і здалось йому, що перед ним стелиться шлях в Глупів... ось і Глупів... ось і школа його матері... ось і сама вона, стара, худа, бліда...

«Ой, так утомився ж я, — подумав він, — треба спочинуть».

Він завернув в ботанічний сад і сів на лавці під бузком против університетської церкви. Пахощі бузку, свіжість зелені стояли в саду... за спиною десь у куті тьохкав і переливався соловей... А у Горовенка не ішла з голови мати: дорожчій усього для його в світі стояв перед ним образ її, ясний, чистий, люблячий! «До неї! швидко до неї!» — думав Юрко. Чотири роки не бачився він з нею, бо щороку їздив на канікули, куди-будь на уроки «набиратися» сили, як говорив він, і грошей на новий рік. Тепер треба додому: побачитись з ненею, заспокоїти її, порадовати її і погадати, що час ослобонити її від праці, час спочити їй. Листовався з матір'ю Горовенко часто: не жалилась вона на своє життя, ні разу не писала, як іде її школа; одначе від людей він прочував, що мати кріпко постаріла, бідує і школа її падає, бо дітей щороку віддають менше, через те що в місті сама громада завела свою дівочу прогімназію. Того ж дня ввечері Горовенко попрощався з Києвом і їхав в Глупів.

— Боже мій! чи се ти, Юрю! — скрикнула Горовенчиха, побачивши сина. — Як же ти перемінився — і постарів, і похудів! — говорила вона, обнімаючи сина.

— Матусю... і ви змінились... та які ви бліді... чи дужі ви?..

— Дужа, синочку... тільки постаріла... пора... літа мої...

Не сподівався Горовенко знайти таку велику переміну з матір'ю і з обставинами її; їй ішов тільки сорок перший рік, а волосся вже наче гречка цвіте; стройна огрядна постать стала ще тоншою, але зігнулась; високі плечі — стали сутоловатими... убрання занадто ветхе, убоге... квартира не та вже... гірша. Радість і горе разом обгорнули його.

— Матусю!.. чого ж ви плачете? — спитав він, побачивши, як мати втирала на зморщених щоках блискучі сльози.

— Так, сину, так!.. я зараз, годі!.. — І перед Юрком стояла знов та ж сама весела, ніжна, добра мати, з тими ж теплими чувствами. Тільки вид її не той був, що чотири роки назад.

— Тепер, матусю, не розлучимось, житимемо.

— Дай боже, дай боже... Як же ти, синочку, жив?

— Здається, краще, ніж ви, — всміхнувся Юрко. — Я добре жив.

— Добре! — переговорила мати, хитаючи головою, — видно по тобі...

— Справді, добре. Що ж мені? Жив я з людьми, з товаришами, були і приятелі... Учився, працював... але не завсігди працював задля насущного... от і вивчився... здоровий тепер, веселий... — Горовенко силовався видати себе перед матір'ю спокійним і веселим, а в душі його не було спокою... він мучився в душі бажанням — швидше, швидше допомогти матері! Його окульбачила думка: що робить, з чого почать, щоб швидше добути місто вчителя? Щоб вивести з отсих трухлих стін ненею, щоб визволити її від праці, щоб жити умісті... З сею думкою він ліг спати, але вона не дала йому заснути. Вранці він встав, не показуючи матері й виду — як пройшла перша ніч під одним дахом з матір'ю... Одначе він чув потребу вийти, піти кудись одному, на самоті подихати свіжим повітрям. Він пішов ходити по Глупову.

Після Києва — Глупів здавався Горovenкові пустинею. Ходив він з ulиці в другу — скрізь те саме: тихо як в могилі, спокійно як в усі. «Чи се город чи гробовище? — подумав Юрко. — Чи тут люде поснули, чи вимерли? Вікна повідчинювані, а людей ні в домах, ні на ulицях не видно... де ж вони? Куди сховалося саме життя? Округ така гарна природа: зелені скілько!.. Але і природа мовчить, навіть і вітрець не повіє... могила... пустиня... і в сій пустині моя бідна мати провела своє життя... Отсій пустині вона віддала молодість, працю, життя, а за що? За те, щоб не вмерти з голоду...» — Юрко йшов далі: картина не перемінчалась: онде під тином в калюжі зарились свині; там у холодку під ворітьми простяглась собака, висолопивши язик; жарко їй, душно... Біля жидівської призьби стоїть худа коза; на смітнику — гребеться квочка з курчєнцями, а біля неї обома ногами працює півень, шукаючи черв'яка... От і гребля: старі верби стоять похнюпившись; невеличкий ставок затягло зеленою ряскою, між котрою з великою працею пробиваються качки. А де ж люде? Не видно їх. От і головна глупівська ulиця. Десь у дворі скиглить підсвинок, мабуть, кінчаючи життя під ножем куховарки. На базарі бігають жиденята, замурзані, брудні, трохи не голі...

— Па-а-ди!!!

Крикнуло зразу. Юрко здригнув і подався набік. Повз його пробігла четвернею коляска — він глянув: там сиділа пані, красива, весела, здоров'я тхло від неї. Коляска побігла далі, лишивши за собою хмару куряви. Горovenко повернув додому. Простір і тиша ще більше втомили його. Мати ждала його з обідом.

— Може, ще й рано, — сказала вона, — може, в Києві не привик так рано обідати.

— Байдуже, мамо! Їсти хочеться, значить, і пора...

— Так і гаразд... Їж на здоров'я...

Минув тиждень, другий. Горovenко починав чути, що як він глибоко не любить матір, але одна ся любов не вдовольняє його, що єсть ще потреба чогось іншого. «Пустиня» нагадувала йому про потребу людей: часами стало підкрадуватись до його скучання. Він силковався не показати і виду, що йому скучно; але від досвідчених очей матері і чулого серця трудно було йому сховатися і обманити їх. Мати стала підходити здалека, стала радити зазнайомитись з глупівською громадою.

— Нащо, мамо, знайомитись? Ви і я добре знаємо, що нам тут недовго бути, що ми виберемось відсіль... Знов же тепер літо, з Глупова більша частина освічених людей роз'їхалась, хто тут тепер? Жидова, товстопузі крамарі та судовики... Бог з ними. От ще тиждень — другий, та поїду у Харків, у Київ шукати міста.

— А як же, сину, дворище наше буде? Може б, ми продали його...

— Коли ви вже вміли вдержати його, мамо, за собою досі, так тепер і гріх і сором би був збувати його... Та й дороге воно, може, для мене... Я йому і ціни не зложу...

Горovenчиха зраділа на сю річ; вона і сама так гадала, та не хотіла признатись, думаючи, що синові треба чимсь жити, поки знайде собі місце. А місто не так то легко і швидко вдалося Юркові добути. Повештавшись і в Києві, і в Харкові, Горovenко завірився, що міста вчителя в гімназії треба ждати; але йому поталанило добути вчителство в двох приватних пансіонах; хоч не за велику плату, але — на таку, що «жити можна» і можна стало перезвати до себе матір.

Після каракозовщини російський уряд трохи не цілком перемінився. Новий міністр освіти перемінив, здається, усіх попечителів. Приїхав і в ту округу, де шукав собі міста Горovenко, новий попечитель — чоловік темний і ханжа: все те лихо в Росії, корінь усіх непорядків, здавалося йому, лежить нігде інде, як в освіті молодіжї; та коли хочете, не в самій освіті, а «в упадку православія», в великій недостаті релігійного виховання, і все спасеніє Росії він покладав на одну релігію: по його думці, стоїло тільки «викоренити» дух матеріалізму і вкоренити дух релігії — і Росія спасена!.. Сам міністр освіти недалеко відійшов від подібної гадки, і він все лихо звертав на природні науки, на «отруту» молодіжї чарами Бюхнера, Фейербаха, Молешотта і ін.; а через те,

мов, і недостача в молодіжі релігійного прямування...

Новий попечитель прийнявся їздити по окрузі і ревізувати гімназії. Приїхав він і в Ломаків, пробув тут увесь день, цілий ранок — з 10 до 3 години просидів у гімназії, заходив у класи, слухав потрошку всі уроки і завірився, що Ломаківська гімназія в великому непорядку: гімназисти не всі знають напам'ять «Помилуй мя, боже», з чого виходить, що піп у гімназії — атеїста, директор з німців і яко лютеранин — не може так як слід пильнувати, щоб на першому місці стояло православне виховання... Одним словом, попечитель трохи не більшу половину вчителів Ломаківської гімназії випер то в «чистую», то поперевадив у другі місця, а в Ломаків попросила нових. Не бачивши зроду Горовенка, а тільки знайшовши його ім'я, записане ще старим попечителем в кандидати на вчителя, новий попечитель оприділив його в Ломаківську гімназію вчителем історії...

В гімназії завелись такі «порядки», яких вимагав попечитель: молитва, молитва і молитва; шпигунство і молитва стали програмою гімназії: директор вислідував, що гадає інспектор і вчитель; вчителям радили висліджувати думки один другого. Горовенко зрозумів, в яку клітку він попав, з якою осторогою треба вести своє діло в гімназії і як трудно проводити ті теорії національно-українського розвою, котрими він мрив і ради котрих пішов він вчителювати.

Але Горовенко мав у себе досвід свого вчителя Пучки і став вести своє діло його стежкою: ніколи в класі ні один гімназист не чув від його революційного слова, зате з уст його ніколи не вилетіла ні разу похвала існуючому. Починаючи стародавню історію, Горовенко уміло підставляв факт до факта, яркими кольорами малював життя народів, їх культуру, побит і, переходячи середню історію, ніколи не говорив свого погляду на факти, зате своїми картинними розмовами глибоко впливав на молоді душі і серця своїх слухачів. Гімназисти щиро любили Горовенка, бо не було случая, щоб він не заступився за гімназиста, не поміг, кому чим треба було. І вчилися у його гімназисти добре... Затем між вчителів він стояв осторонь, ні з одним не зжився по душі. Ніколи ще Горовенко не був так на самоті сам з собою, як тепер: у Глупові, хоч не було коло його освіченого товариства, так невсипуща думка про матір, про міста не давала йому загадуватись своєю самотою.

Тут інше діло: мати з ним; він ослобонив її від праці, заспокоїв її. Тепер йому велика простір для думок про науку; ніщо б, здається, не повинно безпечити його, мішати йому: у його повна воля вибирати собі в вільний час і працю, і людей... А справді не так було у його на душі: ніяк не вибере він праці, крім офіційної, ні за що взятись, ніяк не набреде на таку товариську душу, котра б привітала його душу і котру б полюбила його душа. Чом воно так? Чи ж його душа така вередлива на людей, чи люде ним вередують? Так він же зазнав і з усіма товаришами, і де з ким з ломаківської громади і ходить в гості інколи, а все таки чує — що він живе самотою, що розмова в гостях в голові його лишає тільки якийсь туман, дим, чад; а в серці якусь потребу чогось кращого, вищого.... І раз у раз, вернувшись додому з гостей — Горовенко починав споминати своє життя в Отаві, у Києві: від споминків разом і радощі, і журба обгортувала його душу; щось гаряче, палке здавлювало його за серце...

— Та що ж отсе таке! — скрикував він. — Ну нема душі, до котрої почув міцне, глибоке притягування, так якби знайти освічену бесіду, котра хоч на хвилину усього тебе, так тихо, спокійно притягує і обгортає, проймає тебе до серця, світлим промінням заглядає в душу... Хоч би таку громадку округ себе, де б люде раділи, сміялись, шутковали щиро, не кепкуючи один з другого; не осуджуючи другого; де б люде сходились хоч би заради того, що в гурті і з лихом веселій.

Попробував Горовенко поділитись своїми думками з матір'ю.

— Одружитись тобі треба, сину, — порадила неня, — а то живеш неначе чернець...

— Може, до того діло і дійде, мамо, але ще поки що не бачу, щоб, оженившись, я задовольнив себе...

— Коли люблячи одружишся, так і задовольниш...

— Люблячи, кажете ви, — перебив її Юрко, — люблячи... любов, матусю, не набирається з такого душевного стану, як у мене. — Він не заспокоювався і порадою матері, але більш хвилювався і сердився сам на себе...

«Не маю сили, волі, — думав він, — цілком відірватись від ломаківців, цілком засісти в своїй келії над книжками і, крім їх і своєї гімназії, нічого не знати... Попробую...» — Пробував він раз, вдруге; сидить дома місяць, два; на третій не видержить; обридне йому сидіти і знов сердиться на людей, лютує на себе самого.